

ERA. T-76. 1. 11413

Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee

KULTUURIMÄLESTISTE

RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

Objekt: Tartu rajoon, Mäksa mõis

MUINSUSKAITSEAMET

ARHIIV

Nr. A-1164

Sifr. nr.: III-83039

Tellija: Tartu Raj. RSN TK Kapitaalehituse osakond

Teostaja: _____

Tartu rajoon, Mäksa mõis

PLM

Kõide I

Ajalooline õiend

Direktor _____

Peainsener _____

Osakonna
juhataja _____

H. Toss

A. Sandberg

Osakonna
peaarhitekt _____

Projekti
peainsener _____

Peaspetsialist _____

A. Kenn

T. Ennulo

J. Maiste

Tallinn 19 84

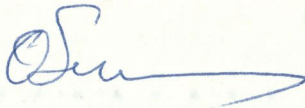
Projekti koosseis:

PLM

1) Ajalooline õiend	Kõide I
2) Geodeetilised plaanid	Kõide II
3) Ülesmõõtmisjoonised	Kõide III
4) Sondaažid	Kõide IV

Ajaloolise üiendi koostas:

van.ins.-ajaloolane

O. Suuder

I. 1914. aasta ajaloolise kirjanduse ... 5

II. 1914. aasta kirjandus

1. Sikkavalla ... 11

2. Pedra ... 17

3. Kõrvale ... 22

4. Jark ... 27

5. Kõbel ... 24

... .. 26

... .. 27

... .. 28

... ..

Sisukord

Sissejuhatus 5

I ptk. Mõisa ajalooline kujunemine 6

II ptk. Ehituslugu

 1. Üldkavatis 11

 2. Peahoone 17

 3. Kõrvalhooned 22

 4. Park 23

 5. Kabel 24

Kokkuvõte 26

Kasutatud allikmaterjalid ja kirjandus 27

Fotode nimestik 28

Fotod

Sissejuhatus

Maksa mõisahooned on üks neljateistkümnest ehitismälestisest, mis Tartu rajoonis 1981. a. täiendavalt riikliku kaitse alla võeti. Mõisaansambliks kuulub veel suur vabakujundusega looduskaitsealune park Emajõe kaldanõlval ning mõned kõrvalhooned (kärnerimaja koos kasvuhoonega, karjalaut, sepikoda jm.) ja nende varemed. Ida poole peahoone on tüüpprojekti järgi ehitatud kolm 12 korteriga elamut. Õnneks pole need peahoone ja pargi ajaloolist ilmet oluliselt vähendanud.

Varaseimad teated Maksa mõisa kohta pärinevad 16. sajandist, mil valdajaks oli Mecks'ide perekond. Arvatavasti selle järgi ongi mõis oma praeguse nime saanud. Ajalooliselt kuulus Maksa Võnna kihelkonda.

Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus säilitatakse Maksa, Kastre ja Poka majeraatmõisate fondi. Ehitusajaloo seisukohalt pakuvad sealsed dokumendid vaid paari 19. sajandi situatsiooniplaani. Lisaks nendele leidub veel mõningaid Maksa hoonestust puudutavaid materjale. Arhiivimaterjali ning publikatsioonide abiga saame võrdlemisi lünkliku ülevaate mõisa ehitusloost.

Käesolev ajalooline õiend on koostatud seoses V. Kingisepa nim. kolhoosi kavatsusega kohandada mõisahooned oma esinduskeskuseks ning kaasaegseid vajadusi rahuldavaks kultuurimajaks. Selleks soovitakse mõisale 300 kohalise saali juurdeehitust. Plaanis on ka pargi rekonstrueerimine ning kogu mõisaansambli korrastamine.

I ptk. Mõisa ajalooline kujunemine

Mõisa asukoht Emajõe paremal kaldal Tartust umbes 20 km allavoolu on paikkonda tihedalt sidunud Tartu linna ajalooa. Mõõda jõge kulgesid kaubateed ning see oli ka väga suure sõjalise tähtsusega liiklussesoon. Vana-Kastre linnuse ehitamisega Luutma jõe Emajõkke suubumise kohal tehti algust juba 13. sajandil, järgmisel sajandil rajati Uue-Kastre linnus. Mõlemad kaotasid oma tähtsuse pärast Liivi sõda. Emajõe kaldapealset peeti soodsaks ka mitmete mõisate asupaigana, Tartust allavoolu asusid: Kabina, Luunja, Kaagvere, Sarakuste, Mäksa, Kavastu ja Kastre.

Varaseimad teated Mäksa mõisa kohta - seda nimetati siis Pepefer või Pepevere - pärinevad 16. sajandi keskpaigast. Brinevate autorite piirdaatumid ei lange päris kokku: H.Ligi andmeil on varaseim Mäksa mõisa allikais mainitud 1555.a., baltisaksa ajaloolaste andmeil 1541.a. ja 1548.a.¹ Tol ajal kuulus mõis Mecks'ide perekonnale, kelle järgi kohta edaspidi nimetama hakati.² Vene võimu perioodil kuulus mõis Elest Kruse'le. Poola kuningas Stefan läänistas Mäksa ühele Melchert'i nimelisele kunstnikule, kes selle 1604. või 1605.a. leitnant Heinrich von Gilsenile müüs. Tema tütre abi-

¹ H.Ligi. Talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul. Tallinn 1961, lk.364; L.v.Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I Theil. Dorpat 1877, lk.178; H.v.Hagemeister. Materialien der Landgüter Livlands. II Theil. Riga 1837, lk.40.

² Mecks'id on oma nime jätnud teistelegi kohanimedele Eestis, näit. Mäo Paide rajoonis.

4

elu kaudu läks mõis Bernhard von Scharenbergi valdusesse.¹ 1627.a. revisjoni andmeil oli mõisakoht väike, 5 adramaa suurune. Kivimaja oli lagunenud, välja arvatud üks tuba, milles elas rentnik. Mõisahoonetest mainitakse veel ühte rehte, ühte köetavat elunaja (Boten Doeruss) ja ühte veski-kohta. Märgitakse kahte kaevatud tiiki. Mõisal oli õigus ühele loomusele Emajões, mida Mecks Parne'iks nimetati. Dokumendis räägitakse veel ühest mõisavalitsejast, kes poolakatega koos jalga laskis ning kaks härga ja ühe lehma kaasa võttis. 1627.a. kuulusid Mäksa mõisale järgmised külad: Sodacka, Tammakuella, Haggara kull Wehro kuela (kõigis 2 talupoega) ning tähjad külad Metzkuella, Sobosska ja Pyrrokuella.² 1638.a. septembris teostatud revisjonis märgitakse mõisale kuuluvaiks Pirikylle ühe talupojaga, Hagalle kyllle kahe talupojaga, Tamawall kyllle kolme talupojaga ning Soda-ckaste kyllle ühe talupojaga.³ Ajaloolise kohanimedega saab tänapäeval seostada Agali, Kägari, Tamme ja Sootaga küla. 1638.a. revisjonis kirjeldatakse mõisa pealiskaudselt: üks tiik, ei ühtegi kõrtsi ega veskit. Mäksale kuulusid veel kaks järve - Allgallejerwe ja Sollesjerwe ning kolm loomust Emajöel. Ühised piirid oli Kastre ja Ahja mõisaga.⁴ Kuni reduktsioonini 1680-ndail aastail oli mõis lühikest aega krahv Oxenstierna valduses (ka Ahja ja Kaagvere). Pärast Eesti ala Vene Impeeriumiga liitmist anti 1726.a. Mäksa

¹ Stryk, lk.179.

² O.Roslavlev. Hefte zur Landeskunde 1. - Das Dorpater Land 1624/27. München 1965, lk.41.

³ Liivimaa 1638.a. maarevisjon. Tartu 1941, lk.250.

⁴ Samas, lk.249.

Oxenstiernadele pärusmõisaks. Samal aastal müüdi mõis 3800 riigilõalri eest Heinrich Schlüterile, tema tütreid müüsid selle 13000 rubla eest 1739.a. notar Myliussele. 1756.a. sai mõisaomanikuks Carl Diedrich von Loewenstern. Peale 1760.a. omandas ta ka Poka mõisa (saksa k. Heido-hof). 1790.a. ostis viimase võõraspoeg maakohunik Carl Otto von Loewenstern 86000 rubla eest ka Kastre mõisa.¹ Mäksa, Poka ja Kastre jäävad mitmekümneks aastaks selle suguvõsa valdusesse. A.W.Hupeli andmeil loetakse 1761.a. mõisate maavaldust järgmiseks: Mäksa 8 adramaad, Poka 4 $\frac{1}{2}$ adramaad ja Kastre 13 $\frac{1}{2}$ adramaad.² See on püsinud stabiil-sena 1688.aastast saadik. 1782.a. vakuraamatust leiame Mäksa mõisa alt Agali, Kegari, Tammevalmi, Peterjagu ja Sotakusti külad,³ meile tuttavad Agali, Kägari, Tamme ja Sootaga.

C.O.v.Loewensterni pärijad pantisid Mäksa, Poka ja Kastre mõisad 1835.a. 165000 hõberubla eest maakohunik G.v.Liphartile. 1839.a. sai tema mõisate omanikuks. 1850.a. saab kõnesolevate kolme mõisa omanikuks 190000 hõberub-la eest kindralleitnant Otto von Essen.⁴ Sellele perekon-nale jäid mõisad kuni kodanliku maareformini. 1862.a. vor-mistati Mäksast, Pokast ja Kastrest perekonna fideikommissi maavaldus.⁵ Aastatel 1863-1900 on mõisate valdajaks eel-

¹ Stryk, lk.179-180.

² A.W.Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehst-land. Bd.III, Riga 1782, lk.257.

³ RAKA, f.1411, n.1, s.11, l.1-4.

⁴ RAKA, f.1411, n.1, s.39, l.2-4.

⁵ Stryk, lk.180.

mbse poeg Nikolai von Essen¹ - silmapaistvaim isiksus Esse-
nite hulgas. Nikolai Essen (1839-1900) oli põllumajandus-
teadlane, pikemat aega Liivimaa Üldkasuliku ja Õkonoomilise
Sotsioteedi varahoidja ja asepresident, Põllumajanduse ja
Tööstuse Arendamise Ühingu asepresident ja president, Vene
Põllumajanduse Nõukogu liige. Oma tohutul maavaldusel
(25335 hektarit, lisaks Tartumaa mõisatele kuulusid Viru-
maal Annikvere ja Karula) püüdis ta sisse seada eesrindlik-
ke maaviljeluse ja karjakasvatuse võtteid. Eriti huvitas
teda heina-, karja- ja metsakultuuride arendamine. 1874.a.
loodi Mäksal ja Kastres tema poolt eesti esimesed talumeie-
reid. Nende arv kasvas kiiresti ning nende kaudu turustati
võid Peterburis ja Berliinis. Ta võttis ette metsakuivendus-
töid, Kastres kaevati onapärased parvetuskanalid. Kastre
mõisa asutas ta hobusekasvanduse. N.Essen maeti Mäksa kabe-
lisse.² Kohalikud talupojad mäletasid teda kui väga paksu
heatahtlikku meest, kes muretses ka talupoegade käekäigu pä-
rast, andis neile nõu paremate põllumajanduslike võtete sis-
seseadmisel ning andis ka materiaalselt abi.³ Võib arvata, et
just selle peremehe ajal olid fideikommissi mõisad kõige kõr-
gemal tasemel. Mõisad kui arenenud agraar-töenduslikud komp-
leksid kujunesid ka sotsiaalse elu keskusteks. Mäksal oli
1913.a. vaid kaks töenduslikku ettevõtet: meierei ja õlle-
köök. Ainuke karjamõis oli Aru.⁴ Kuna tegemist oli kolme

¹ Deutsches biographisches Lexikon 1710-1960. Köln-Wien
1970, lk.202.

² P.Tarvel, H.Kruus, J.Olvet. Eesti biograafilise leksikoni
täiendusköide. Tartu 1940, lk.57.

³ F.R.Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, KO, F199, s.38.
Ajalooline traditsioon Võnnu kihelkonnast, lk.87.

⁴ A.Richter

kokkukuuluva mõisaga, siis jaotati majanduslik koormus nende vahel võrdlemisi ühtlaselt.

Käesoleva sajandi algul kuulusid Mäksa, Kastre ja Poka O.O.von Essenile, kuid ta ei elanud Mäksal, seal elas 1904. a. mõisavalitseja.¹

Pärast kodanlikku maareformi tegutses mõisas eesti sõjaväelaste ühisus, nn. kommuun, kes ühiselt maad harida püüdsid.²

Mäksa mõisahoones on pikemat aega tegutsenud kultuurimaja ja kohalik raamatukogu, vaatamata kehvadele tingimustele töötavad need praegugi.

¹ Samas

² Turist Kagu-Eestis. Tartu 1923.

II ptk. Ehituslugu

1. Üldkavatis

Maksa mõisa asupaiga on määranud Emajõgi, jõgi kui ühendustee, mõisa üldkavatisse jõe ürgoru reljeef. Samalaadse asupaigaga ürgoru veerel on Emajõe ääres palju mõisu: Kavastu, Kastre, Kaagvere, Sarakusti, Luunja, Tähtvere. Üldjoontes on kõik need ansamblid kujundatud nii, et tuumik asub kaldapealsel siledal maal, nõlvakul park, juur- ja puuviljaaed ning mõned kõrvalhooned. Kevadiste üleujutuste tõttu Emajõe luht hoonestamist ei võimalda. Seepärast on madal jõeäärne ala reeglina ilma ehitusteta. Sadamakohta viib vaid täidetud teetamm, mis tihti lõpeb tõstetud pinnasele ehitatud kõrtsiga.

Varaseimad teated Maksa mõisa hoonestuse kohta pärinevad 1627.aastast.¹ Tuletame seda veelkord meelde: mõisakoht on väike (geringe), 5 adramaad; kivimaja on suures osas varemeis, ainult üks tuba sellest on kasutuskõlblik, seal elab rentnik; peale elumaja on veel ainult kaks hoonet - rehi ja köetav eluruum (Boten Doeruss).² Loetelust puuduvad mõisale hädavajalikud ehitised nagu tall ja ait ning muud kõrvalhooned nagu karjalaut, saun jne. Sõna "geringe" saab tõlkida ka teisiti - halb, mis selles tekstis tähendaks halba seisukorda. See

¹ O.Roslavlev, lk.41.

² Termin niisuguses kombinatsioonis on harvaesinev. Teine pool - doeruss kujutab endast ilmselt ühte nimekuju lisaks paljudele: dorns, dörnse, dornsen, dornszen jne., mis tähendab mingit köetavat eluruumi. Esimene pool - boten peaks tähendama saadikut või käskjalga, kuid võimalik, et ka teenijat. Käesolevas dokumendis võikski see olla viimases tähenduses, kuna hoonestus on hõre ning mingeid muid vihjeid teenijate eluruumile ei ole.

tähendab, et 1627.a. oli Mäksa mõisast järel vaid kolm hoonet, teised olid kas täiesti hävinud või niivõrd lagunenud, et ei väärinud revisjonis mainimist. Karjalauda kunagisele olemasolule viitab ka lugu eelmise mõisavalitsejaga, kes põgenes ja kaks härga ning lehma kaasa viis. Rootsiaegset kavatist iseloomustab veel kahe kaevatud tiigi olemasolu. Tekstis märgitud veskikoht (Muehlstete) moodustas omaette üksuse ning asus väljaspool mõisaansamblit. 17.sajandi Mäksa mõisa kohta meil kaardimaterjal puudub ning hoonete konfiguratsiooni kohta saame analoogiaid kasutades teha vaid oletusi. Rootsiaegse mõisaarhitektuuri uurija G.Ränga järgi olid 17.sajandil Eestis kasutusel veel 17.sajandi ehitustraditsioonid.¹ Enamik hooneid koondus ümber sisehoovi, sellest väljapoole jäid tuleohtlikud ehitused nagu rehi, sepi-koda ja saun. Oluline koht taumikus oli muidugi mõisaomaniku elumajal. Ümber õue asusid ait (või aidad), tall ning vankrikuur, karjalaut, suuremates mõisates ka teenijatemaja jm. Hooned olid omavahel ühendatud taraga. Niisuguse suletud paigutuse tingis kaitsevajadus kallaletungide ja röövloomade vastu. Ilmselt ongi Mäksa 1627.a. revisjoniaktis kirjeldatud hoonestus 16.sajandi või varasemagi päritoluga. Liivi sõjas purustatud või sõjajärgses kaoses hooletusse jäetud hooneid polnud selleks ajaks veel korda seatud. Mõisa omaaegsele jõukusele ja suurusele viitab kivist elumaja olemasolu, mis tol ajal oli väga erandlik nähtus. Raske on oletada, milline oli kavatise dünaamika 17. ja 18.sajandi

¹ G.Ränk. Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Uppsala 1971, lk.39-40.

jooksul, selle kohta puudub informatsioon täielikult. Autori arvates asus eelpoolkirjeldatud 16.-17.sajandi kompaktne ansambli tuumik kusagil jõe äärde suunduva tee ääres, seal kus praegu asuvad mõisa karjalaut, kärnerimaja ja meierei. Ansamblikese nihkus lääne poole 18.sajandi teisel poolel, mil ehitati uus härrastemaja. Jõe äärde viival teel oli ansambli planeeringus väga suur osa. Alates mõisa asutamisest pidi loodama ühendus jõega. Igal aastaajal kasutatav tee pidi olema madalast üleujutatavast luha pinnast kõrgem, teetammi täitmine oli aga tömahukas ettevõtmine. Seega peaks ühendustee olema väga püsiva iseloomuga ning esialgne mõisatuumiku asukoht ja konfiguratsioon sellest sõltuvad.

19.sajandi algupoolel koostatud Mäksa mõisa maade kaardilt saame selge ettekujutuse tolleaegsest situatsioonist (foto nr.2).¹ Üksikasjalist informatsiooni lisab veel 1836. a. pärinev mõisa hoonete kirjeldus, milles leidub andmeid 28 ehituse kohta.² Kaardilt näeme tänapäevani säilinud ansambli üldskeemi. See on avatud, üsna vaba hoonete paigutusega üldkavatis. Kompaktne tuumik, mis traditsiooniliselt koosnes ümber aahoovi asetsevast peahoonest, tall-töllakuurist ja aidast puudub. 19.sajandi alguse kaardil on Mäksa peahoone eraldiseisev, selle vahetus läheduses on skemaatiliselt kujutatud reeglipärast parki. Härrastemajale kõige lähemal, sissesõidutee ääres asub viljaait (selle aluse viinakeldri varemeid võib veel praegu pargis näha). Ülejäänud

¹ RAKA, f.1411, n.1, s.111, l.3 (Kaart on küll dateerimata, kuid kaardistaja H.Feldmann on 19.sajandi algupoole tuntud maamõõtja.)

² RAKA, f.2469, n.3, s.165, l.24-25.

hooned asetsevad jõe poole suunduva tee läheduses. Luha-äär-
sel kaldanõlval on kujutatud suur aed (vt. foto nr.2). 1836.
a. hoonete kirjelduse abiga saame tolleaegsest mõisaansamb-
list üksikasjalise ülevaate. Esitame selle alljärgnevalt va-
bes tõlkes:

1. Heas seisukorras kahekorruseline kivist elumaja; kaetud katusekividega. 9 sülda ja 5 jalga pikk, 5 sülda ja $5\frac{2}{3}$ jalga lai.¹
2. Heas seisukorras kivist viljaait, mille all võlvitud vii-
nakelder; kaetud katusekividega. 21 sülda pikk ning 7 sül-
da lai.
3. Lagunenud puust käsiait; katusekividega kaetud. 6 sülda ja
3 jalga pikk ning 3 sülda ja $1\frac{1}{2}$ jalga lai.
4. Kasutuskõlblik puust elumaja; katusekividega kaetud. 12
sülda ja 4 jalga pikk ning 6 sülda lai.
5. Kasutuskõlblik puust elumaja; katusekividega kaetud. 7
sülda ja 1 jalg pikk ning 4 sülda lai.
6. Vana, kuid veel kasutuskõlblik karjalaut; õlgkatusega kae-
tud. 31 sülda pikk ning 20 sülda ja 2 jalga lai.
7. Vana lagunenud elumaja. 9 sülda pikk ning 4 sülda ja 1 jalg
lai.
8. Heas seisukorras kivist hobusetall ja vankrikuur; katuse-
kividega kaetud. 12 sülda ja $2\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 6 sülda ja
5 jalga lai.
9. Heas seisukorras puust sepikoda koos (elu)toaga; katuseki-
videga kaetud. 7 sülda ja 3 jalga pikk ning 3 sülda ja $2\frac{1}{2}$
jalga lai.

¹ 1 süld = 2,1336 m; 1 jalg = 30,4797 cm.

10. Heas seisukorras puust saun; katusekividega kaetud.
5 sülda ja 2 jalga pikk ning 3 sülda ja $1\frac{1}{2}$ jalga lai.
11. Heas seisukorras kivist linnaserehi; katusekividega kaetud. 16 sülda ja $\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 5 sülda ja $4\frac{1}{2}$ jalga lai. Juurdeehitus 4 sülda ja $\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 3 sülda ja 2 jalga lai.
12. Heas seisukorras kivist viinaköök; katusekividega kaetud. 11 sülda ja $1\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 8 sülda ja $\frac{1}{2}$ jalga lai.
13. Heas seisukorras saviplonnidest mõisa körtsi; õlgkatusega kaetud. 16 sülda ja 5 jalga pikk ning 6 sülda lai.
14. Pesaegu heas seisukorras saviplonnidest nuumlaut; õlgkatusega kaetud. 15 sülda ja 1 jalga pikk ning 6 sülda lai.
15. Vana lagunenud küün viinaköögi juures.
16. Lagunenud heinaküün.
17. Heas seisukorras kivist jääkelder; katusekividega kaetud. 5 sülda pikk ning 3 sülda ja 5 jalga lai.
18. Heas seisukorras puust käsiait; õlgkatusega kaetud. 4 sülda ja 4 jalga pikk ning 3 sülda 3 jalga lai.
19. Uus puust viljaküün 10 telliskivist tugipostiga mõlemal pool küljes; kaetud õlgkatusega. 25 sülda ja 3 jalga pikk ning 5 sülda ja $2\frac{1}{2}$ jalga lai.
20. Heas seisukorras rehi; õlgkatusega kaetud; ühe kütteseadme ja kahe viljakambriga (mõlemas otsas); keskel rehealune väljaehitustega mõlemas küljes. 44 sülda ja 1 jalga pikk ning 6 sülda ja 2 jalga lai; väljaehitused 1 süld ja 4 jalga.
21. Heas seisukorras saviplonnidest aganaküün; õlgkatusega kaetud. 28 sülda ja $1\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 6 sülda ja $\frac{1}{2}$ jalga lai.

22. Vana lagunenud puust rehi; õlgkatusega kaetud; kahe kütteseadmega mõlemas otsas viljakamber, rehealusega keskel ja väljaehitus põhjapoolsel küljel. 30 sülda ja $1\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 5 sülda ja 1 jalg lai; väljaehitus 4 sülda ja 1 jalg.
23. Heas seisukorras saviplonnidest tündersepa ja möldri elamu; õlgkatusega kaetud. 9 sülda ja $\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 5 sülda lai.
24. Heas seisukorras ühe käiguga pukktuulik.
25. Heas seisukorras elamu telliselöövi juures, õlgkatusega kaetud. 6 sülda ja $5\frac{1}{2}$ jalga pikk ning 4 sülda lai.
26. Katusekividega kaetud telliseahi, milles 16-17 tuhat tellist põletada võib.
27. Heas seisukorras tellisekuur; kaetud õlgkatusega. 26 sülda ja 2 jalga pikk ning 5 sülda ja 3 jalga lai.
28. Lagunenud tellisekuur. 19 sülda ja 1 jalg pikk ning 4 sülda ja 3 jalga lai.

Et saada selgemat ettekujutust mõisa majanduslikust struktuurist ning sellest tulenevast hoonekooslusest toome lühidalt ära ka samas dokumendis leiduva karjamõisate kirjelduse.

Tengi karjamõisas olid puust loomalaut, heinaküün, ait; saviplonnidest rehi, vahimaja. Aru karjamõisas olid puust rehi, aganaküün, loomalaut ning vahimaja.

Eeltoodust näeme, et 19. sajandi alguse Mäksa mõis oli arvuka hoonestusega, mille hulgas olid esindatud kõik mõisale omased liigid. Nimekirjas olevaist ehitustest saame kaardil identifitseerida peahoone, ait-viinakeldri, viinaköögi, kõrtsi, linnaserehe, rehed ja küüni.

Mõisakavatisse arengut 19. sajandil näitab aastatel 1860-65 F.W. Mathieseni poolt koostatud kaart (foto 3).¹ Sellel on ansambli situatsioon halvasti loetav, kuid see aitab meil sama maamõõtja poolt valmistatud kuid annoteerimata kaardi paigutada samasse ajajärku. Viimasel on üldkavatis selgesti loetav (foto 4).² Võrreldes 19. sajandi alguse H. Feldmanni kaardiga torkab kõigepealt silma suure vabakujundusega pargi olemasolu. Hoonestuse põhiskeem on jäänud endiseks, liisandunud on peahoone juurdeehitus ning kõrvalhooneid. Köögiviljaaeda on laiendatud luha arvel. Kaardile on märgitud suruaed (foto 3).

1860-ndate aastate ansambli skeem ei erine palju tänapäevani looduses säilinust. Olulisim muutus on puu- ja juurvilja aia paigutuses, mille jäänused leiame praegu jõe äärde suunduvast teest ida pool, luhaäärsel kaldapealsel. Endine aed on kujundatud pargiks.

2. Peahoone

Sissesõiduteed pidi Mäksa härrastemaja ette sõites näeme kaheosalist hoonet. Selgesti on eristatavad kaks eri ajast pärinevat ehitusjärku. Vanem osa kahekorruseline poolkelpkatusega krohvitud kivimaja. See on lihtsa viimistlusega, ainseks kaunistuseks räästaalune hammaslõige. Juurdeehitus on ühekorruseline saali osa koos eenduva paraadsissekäiguga. Alljärgnevalt vaatleme Mäksa mõisemaja ajaloolises läbilõikes.

¹ RAKA, f.1411, n.1, s.111, l.2.

² Sama, l.3.

1627.a. revisjonis mainitud kivist elumaja oli tol ajal küllalt erandlik. G.Ränga poolt läbi uuritud 360 mõisast oli ainult 15 kivist härrastemaja, nendest ainult üks Tartumaal.¹ Valdav enamus elumaju ja majandushooneid ehitati siis puust. Nagu eelpool juba märgitud, oli siis järjepidevus 17.sajandi revisjonis märgitud vana, tõenäoliselt keskaegse mõisamaja ning tänapäevani säilinud vahel katkõb.

Arhitektuuriliste tunnuste järgi otsustades ehitati Mäksa härrastemaja vanem osa 18. ja 19.sajandi vahetusel. See on ristkülikukujulise põhiplaaniga kahekordne krohvitud telliskivimaja, mille teine korrus on mezzanino taoline. Põhjapoolsesse otsa on umbes pool sajandit hiljem ehitatud terve hoonetiib, samast ajast pärineb lõunapoolsesse otsa ehitatud sanitaarblokk. Ka vana hoone ise on möödunud sajandi teiselpoollel, pärast juurdeehituse valmimist ümber ehitatud. Esi- algselt asus peasissekäik maja keskteljel. F.Mathieseni annooteerimata kaardil on näha väljaehitused hoone esi- ja tagakülje keskosas (foto 4). Esiküljel asus ilmselt lai trepp ning rõdu selle kohal, millele pääses ukse kaudu, mis nüüdseks on aknaks muudetud. Seinavälispinnal võib praegu selles piirkonnas näha ebatasast krohvi (foto 6). Tagaküljel asus terrass, kuhu pääses saali kaudu ning seda kasutati kuni viimase ajani (ümberehitatud kujul). Ruumijaotus oli teistsugune. Polnud idapoolset koridori, läbi peaukse pääses fuajeesse, kust otse pääses saali, kõrvalustest pääses tubadesse. Korru- seid ühendav trepp asus seal kus praegu. Vana maja ehitati ümber pärast tiibhoone valmimist, laienenud pind andis võima-

¹ G.Ränk, lk.55.

luse uueks ruumiprogrammiks. 1836.a. hoonete nimekirjas on märgitud kivist kahekorruseline elumaja, heas seisukorras.¹ Silma tõrkab viimane hinnang, paljuseid nimistus kirjeldatud hooned on hinnatud uueks, tähendab peahoone oli tol ajal nii vana, et seda iseloomustati heas seisukorras olevaks (vt. nimistut). Võimatu on muidugi kindlaks teha kui vana hoonet iseloomustati terminiga "uus" ning millist "heas seisukorras". Täpsemat infot ehitusaja kohta ei anna ka tolle-aegne kaart (foto 2. Jõuame taas härrastemaja ehituslike tunnuste juurde. Kahekorruseline poolkelpkatusega kaetud kivimaja. Teine korrus on madalam kui esimene ning seal väljendub ka akende erinevas kõrguses. Esinduslikult kõrge ning keerukas viimistluses alakorrus ning madalam ning tunduvalt tagasihoidlikum ülakorrus (mezzanino) - niisugune lahendus oli iseloomulik paljudele klassitsismiajastu hoonetele ning selle kohta leidub hulgaliselt näiteid eesti ajaloolisest arhitektuurist. Kujunduselt väga lähedase härrastemaja leiame Vara mõisast. See on ehitatud 1809.a.² Vara mõisamaja on Mäksa omast veidi suurema põhiplaaniga, kuid proportsioonidelt sarnane. Väline dekoor on kas hilisema ümberehituse käigus eemaldatud või täiesti võimalik, et kogu tähelepanu koonduks esinduslikule portaalile. Ainukeseks säilinud kaunistuseks on räästaalune hammaslõige. Niisugusena esindab Mäksa mõisamaja vanem osa 18. ja 19. sajandi vahetuse klassitsistliku ehitusstiili tunnustega tagasihoidlikku hoonetüüpi. Si-

¹ RAKA, f.2469, n.3, s.165, l.24.

² H.Firang. Das Baltische Herrenhaus. Th.II. Riga 1928, lk.36.

seruumis leiame silmapaistva teostusega valgest kahlist ahju. Selle endise saali poolne külj on kujundatud klassitsismi kõrgperioodile omases stiilis: fassaadi raamivad korintose kapiteelidega kannelleeritud pilastrid, üläääres akantuslehtedega kaunistatud karniis, keskeljel asuvad ahjukappi kroonib kaarniis, ahju pealljämekannelleeritud postament (fotod 12,13,14). Tõenäoliselt on ahi ehitatud 1840-50-ndail aastail.¹

Peahoone uus põhjatiib (ja ka väike juurdeehitus lõunapoolses otsas) on märgitud F.Mathieseni annoteerimata kaardile (foto 4). 1860-65.a. kaardil on hooned kahjuks joonistatud niivõrd skemaatilisel, et sealt pole võimalik aru saada milline on hoone põhiplaan (foto 3). Ehituslike tunnuste järgi saab jõepoolse tiibhoone kindlalt paigutada 19. sajandi teise poolde eklektikaperioodi. 1850.a. sai pikaks ajaks mõisa omanikuks Essenite perekond, pärast mitut omanikuvahetust on nad potentsiaalsed ehitajad. Kui võtta üheks piirdatumiks 1865 ning teiseks 1850, siis saame juurdeehituse aja paigutada nende vahele. See on liigendatud põhiplaaniga, suurima osa moodustab saal, selle kõrval köök, saali vana härrastemajaga seob viimase laiune ühenduskäik, millest lähtub diagonaalne eenduv peasissekäik. Ka vertikaalis on juurdeehitus liigendatud: kõrge saali osa on kaetud lameda viilkatusega, kõigil eelpool nimetatud alajaotustel on omaette katused. Kuna tiibhoone nagu vanagi mõisamaja on ehitatud kallakule, siis esikülje sokkel asub madala, taga- ja jõepoolisel küljel aga moodustab keldrikorras maapinna langemise

¹ Elementides täpselt samasugune, kuid madalam ahi asub Tartus Leningradi mt.23 asuvas endises W.v.Pistohlkorsi majas (N.Raid. Tartu vanemaid ehitisi. Tallinn 1981, lk.55).

tõttu olulise osa fassaadist. Väliskujunduses on domineeriv ja siduv ülesanne antud kaare motiivile. Mõlemas saali otsaseinas kolm suurt kaarakent (idapoolses seinas on need seoses saali lava ehitamisega muudetud petikuteks), kaaraknad, kolmnurksetel viiludel ning segmentviil portaali kohal segmentaknaga selle sees - kõik need püüavad iseäralikku mahtude paigutust ilmutada. Dekoratiivelementidena on veel kasutatud katusekarniise, ristkülikukujulisi välju akendel alusel pinnal, astmelisi aknaavade raamistusi ning krohvrustikat trepikoja nurkade teostuses (fotod 7,10). Niisugusena esindab Mäksa mõisahoone lõunapoolne tiib 19. sajandi 50-ndate aastate järelklassitsistlikku ehitusstiili, milles klassikalikke norme ei jälgitud enam järjekindlalt ning kasutati ka varasemate ajastute kujundusvõtteid.

Interjööriis koondub tähelepanu muidugi saali. See on suur ja kõrge, avarad kaaraknad muudavad ruumi valgusküllaseks. Algne vahesein, mis eraldas saali idapoolsest salongist on lammutatud ning praegu asub seal lavae. Peegelõlvlagi toetub laiale karniisile, laetahvel on raamistatud ristkülikukujulise profileeringuga, mille nurkades neorokokoolikud stukkornamendid (foto 19) ning keskel kaks akantuslehe ornamendiga kuid erinevat stukkrosetti (foto 20). Ruumide endist jaotust märgivadki laekaunistused.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Essenite fideikommissi perioodil, mil mõisaomanikud Mäksa härrastemaja arvatavasti pideva elupaigana ei tarvitanud, muudeti tagasihoidlik elumaja külaliste vastuvõtu ning pidustuste kohaks. Saali suurus võrreldes eluruumidega on tavatu, see juurdeehitus mõjub omaette hoonena ning niisugune kahe eriilmelise ehitusjärgu kooslus on eesti mõisaarhitektuuris harvaesinev.

3. Kõrvalhooned

Maksa mõisa arvukaist kõrvalhooneist on tänaseni säilinud vaid vähesed. Oma möödunud sajandi teisest poolest pärineva ilme on säilitanud veel sepikoda (fotod 28,29) ning mõningal määral ka karjalaut (foto 24). Kuni viimase ajani oli säilinud ka viinavabrik, kuid see hävis tulekahjus 1983. a. septembri lõpul (fotod 25,26,27). Kärnerimaja koos kasvahoonega on poolenisti varemeis (foto 22). Viljaait-viinakeldri ja linnaserehe asukohta tähistavad rusuhunnikud. Kõrtsi asukohta Emajõe kaldal tähistavad ühe hilisema ehituse varemed. Teenijatemaja (foto 21) ja meierei (foto 23) on tundmatu seni ümber ehitatud.

1836.a. hoonete nimistust võime tänapäeval looduses identifitseerida kahte ehitust: need on ait-viinakeldri keldriosa varemed peasissesõidust läänes ning linnaserehe müürijäänused luhaäärstes pargiservas. Samuti teame kõrtsi asukohta. Kaardi abil teame ka viinaköögi asukohta (foto 2). Selle järgi võis hoone tänapäevasest veidi jõe pool asuda. Hiljuti põlenud viinavabrik oli ehitatud ilmselt 19.sajandi viimasel veerandil tolelele ajale iseloomulikus lõhutud maakivist ja tellisraamistustega müürilaos. Hoone all asub võimas võlvitud kelder. Niisugust ehitusstiili esindab ka samast ajast pärinev sepikoda koos eluruumidega. See on ilusate proportsioonidega, hästi töödeldud detailidega ja suurepäraselt loodusesse sobiv ehitus. Viilkatus on kaetud S-kividega. Praegu on sepikoda osaliselt kasutamata.

Omanäoline hoone on olnud kärnerimaja koos kasvahoonega. See on märgitud 1860-65.a. kaardile ning ka müüriladu kinnitab ehitusaega 1850-60-ndail aastail. Suurte maakivide vahe-

mörtil kaunistavad väikesed kivikesed. Samasugust võtet on kasutatud ka Kaagvere mõisateenijate elamu müüritises. Kasvuhoone toetus elamu lõunaseinale, mis tervikule andis viilkatusega ehituse mulje.

Maakividest karjalaut on suures osas säilitanud esialgse ilme, kuid osa akna- ja ukseavasid on ümber ehitatud. Hoone on ehitatud 19. sajandi keskpaiku. Praegu seisab kasutamata.

Endine meierei on ümber ehitatud elumajaks, praegu kasutusele. Peahoone kõrval asuv teenijatemaja on kohandatud kaupluseks.

Kõrvalhoonetest võib nimetada veel kolme keldrit. Kaks nendest, peahoone läheduses pargiservas ja viinavabriku kõrval on varemeis. Meierei lähedal, endise mõisa puuhoovi kohal asuv koobaskelder on kasutusel tänaseni.

4. Park

Vabakujundusega park võtab enda alla mitu hektarit peamiselt peahoonest läänes. See on puhas pargiala ilma ühegi kõrvalhooneta. Härrastemajast ida pool asuvasse parki on haigutatud mõned kõrvalhooned ning see on läbistatud funktsionaalsete teedega. Üldjoontes on kogu pargiala ruudu kujuline, see on lõunast ja läänest piiratud põllumajandusmaastikuga, põhjast Emajõe luhaga ning idast majandushoonetega. Umbes pool pargist paikneb ürgoru nõlval.

Pargi arengust saame põgusa ajaloolise läbilõike tänu mõisa kaartidele (fotod 2,3,4). 19. sajandi alguses koostatul suur looduslik park veel puudub, sellele on vaid märgitud lühike puiestee ja puudekaar peahoone vahetus läheduses ning kolm üksikut puud kaldanõlval. Üks, teistest võimsam ja vanem tamm on seal praegugi alles. Peahoonest lähtuv lühike puies-

tee likvideeriti ilmselt seoses loodusliku pargi rajamisega ning see seostub omakorda tiibhoone ehitamisega. Osaliselt tänapäevani looduses säilinud pargiteesid aitab täpsustada F.Mathieseni kaart (foto 4). Läänepoolset pargiosa palistab ringtee, millelt kulgevad looklevad teeharud peahoone suunas. Selle taha on kaardile märgitud väike ringtee, millelt väljuvad neli lühikest teekest. Praegu asub sellel kohal estraad ning vaateplats. Läänetuulte eest kaitseb parki kuusehekk, mis kulgeb üle luha kuni Emajõeni. Kuuskederühmad palistavad kohati ka põhjapoolset külge. Mõnes kohas on tänapäeval veel näha markantseid puiesteid, üks suundub peahoone eest karjalautade poole (foto 31), teine selle tagant jõe poole (foto 32). Möödunud sajandi lõpul on parki laiendatud härrastemajast kirdesse, köögiviljaaia arvel. Mäksa pargis domineerib vaher, kuid palju on ka tammesid ja pärnapuid. Esindatud on lehis ja seedermand jm. liigid.

Looduskaitsealuse pargi hooldust võib peahoone ümbruses pidada rahuldavaks, kuid perifeersed osad on kohati täiesti korrastamata.

5. Kabel

Essenite suguvõsa matusepaik ja kabel asuvad Mäksa mõisast ca 300 m lõuna pool, Mellistesse suunduva tee ääres (foto 33). Kabel on ristkülikukujulise põhiplaaniga krohvitud tellisehitus. Hoone paneb mõjuma gootipäraselt suhteliselt suur laia profileeritud äärisega teravkaarne ukseava. Nurgad on markeeritud nurgapilastritega ning kolmnurkse viilu karniisi all liigendavad seinapinda sakmed. Kabel on ehitatud pärast 1850.aastat, mil Mäksa omanikuks sai O.v.Essen.

Ehituskunstiliste võtete järgi võib hoone olla ehitatud selle sajandi 60.-70-ndail aastail, mil hakati kasutama gootipäraseid lahendusi. Nurgapilastrid tulevad meelde klassitsismiajastut. Mäksa kabeli puhul jätab ajalooliste ehitusstiilide detailne eklektika siiski harmoonilise ja rahuliku, sellele hooneliigile sobiva üldmulje. Kabelit ümbritseb madala müüriaga piiratud väike surnuaed. Matusepaika on maetud ka põllumajandusteadlane Nicolai von Essen.

Kahjuks on arhitektuuriajaloolist ja kultuuriloolist väärtust omav kabel käest lastud ning ka ümber ehitatud, kuna pikka aega kasutati seda eluruumina. Kabeliaias kasvatati kartuleid.

Kokkuvõte

Maksa mõis on asutatud 16. sajandil või varem. Praegune nimi on taletatud kunagiste omanike Mecks'ide perekonnanimest. Varem oli kasutusel ka kohanimi Pepevere. Üksikasjalikumaid teateid mõisa kohta leidub 1627. a. revisjonis, mil Maksal oli lagunenuk kahekorruseline kivist elumaja. Tõenäoliselt asus rootsiaegse mõisa keskus praegusest peahoonest ida pool, jõe äärde suunduva tee juures. Uus peahoone ehitati 18. ja 19. sajandi vahetusel, selle juurde rajati väike regulaarpark. 19. sajandi esimesel poolel rajati peahoonest lääne poole suur vabakujundusega park, mida hiljem veelgi laiendati. Mahukas härrastemaja juurdeehitus, millest suurema osa moodustab saal, valmis möödunud sajandi 50.-60.-ndail aastail veel klassitsistlikust ehitusstiilist mõjutatuna. Ruumikujundusest väärivad eeskätt märkimist klassitsistliku kujundusega valgest kahlist ahi ning uue saali lae stukk-kau-nistused. Maksa mõisamaja koos suure loodusliku pargiga moodustab kõrvalhoonetest eraldi asuva meeldiva koosluse.

Mõisa arvukaist kõrvalhooneist on tänaseni säilinud vaid vähesed. Märkimisväärsed on sepikoda, kärnerimaja, ja viina-vabriku varemed.

Mõisaomanike isikuist on tähelepanuväärseim põllumajandusteadlane Nicolai von Essen (1839-1900), kes oli Maksa valdajaks aastail 1863-1900.

Kasutatud allikmaterjalid ja kirjandus

- Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA), fondiid 1411, 2469.
Fr.R.Kreutzwaldi nim.Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
(KM KO)
- Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. Köln-Wien
1970.
- H.v.Hagemeister. Materialien der Landgüter Livlands. II. Riga
1837.
- A.W.Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland.
III. Riga 1782.
- H.Ligi. Talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul.
Tallinn 1961.
- Liivimaa 1638.a. maarevisjon. Tartu 1941.
- L.A.v.Mellin. Atlas von Liefland oder von der beyden Gouverne-
menten und Herzogtümer Lief- und Estland und der Provinz
Oesel. Riga und Leipzig 1794.
- H.Pirang. Das baltische Herrenhaus. II, Riga 1928.
- O.Roslavlev. Hefte zur Landeskunde 1. Das Dorpater Land
1624/27. München 1965.
- G.Ränk. Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Uppsala
1971.
- A.Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. I. Riga 1909.
- L.v.Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands.
I. Dorpat 1877.
- P.Tarvel, H.Kruus, J.Olvet. Eesti biograafilise leksikoni
täienduskäide. Tartu 1940.
- Turist Kagu-Eestis. Tartu 1923.

Fotode nimestik

1. Fragment L.A.Mellini kaardist aastast 1794.
2. Fragment H.Feldmanni 19.saj. alguse Mäksa mõisa kaardist.
3. Fragment F.W.Mathieseni 1860-65.a. Mäksa mõisa kaardist.
4. Fragment F.W.Mathieseni annoteerimata kaardist.
5. Vaade peahoonele kagust.
6. Vaade vanale peahoonele idast.
7. Vaade uuele peahoonele kagust.
8. Vaade peahoonele edelast.
9. Vaade vanale peahoonele läänest.
10. Vaade uuele peahoonele läänest.
11. Vaade uuele peahoonele põhjast.
12. Ahi vanas saalis
13. " " "
14. " " "
15. Ahi saali kõrvalruumis, laekarniis munavöödiga.
16. Ahi saali kõrvalruumis.
17. Rosett saali kõrvalruumis.
18. Uksetahvel vanas majaosas.
19. Laeksunistus uues saalis.
20. Laerosett uues saalis.
21. Vaade teenijatemajale lõunast.
22. Vaade kärnerimajale idast.
23. Vaade endisele meiereile läänest.
24. Vaade karjalaudale kirdest.
25. Vaade viinavabriku varemetele põhjast.
26. Vaade viinavabriku varemetele lõunast.

27. Vaade viinavabriku varemetele kirdest.
28. Vaade sepikojale lõunast.
29. Vaade sepikojale läänest.
30. Vaade pargile ja sissesõiduteele peahoone eest.
31. Vaade puisteele läänest, tagaplaanil peahoone.
32. Vaade peahoone juurest nõlvale laskuvale puisteele.
33. Vaade kabelile idast.

Der Embachs

[Large stylized signature or stamp]

Af.

Ad. 6.

Krug

Maly Krug

Brandts Kuche. Ae.

Laevesthe Krug zu Karast.

Al

MAECHOFF

AII.

Ax

Al

Koppel. Ae.

Ax

Luege

Luege

Schwinne

AIV

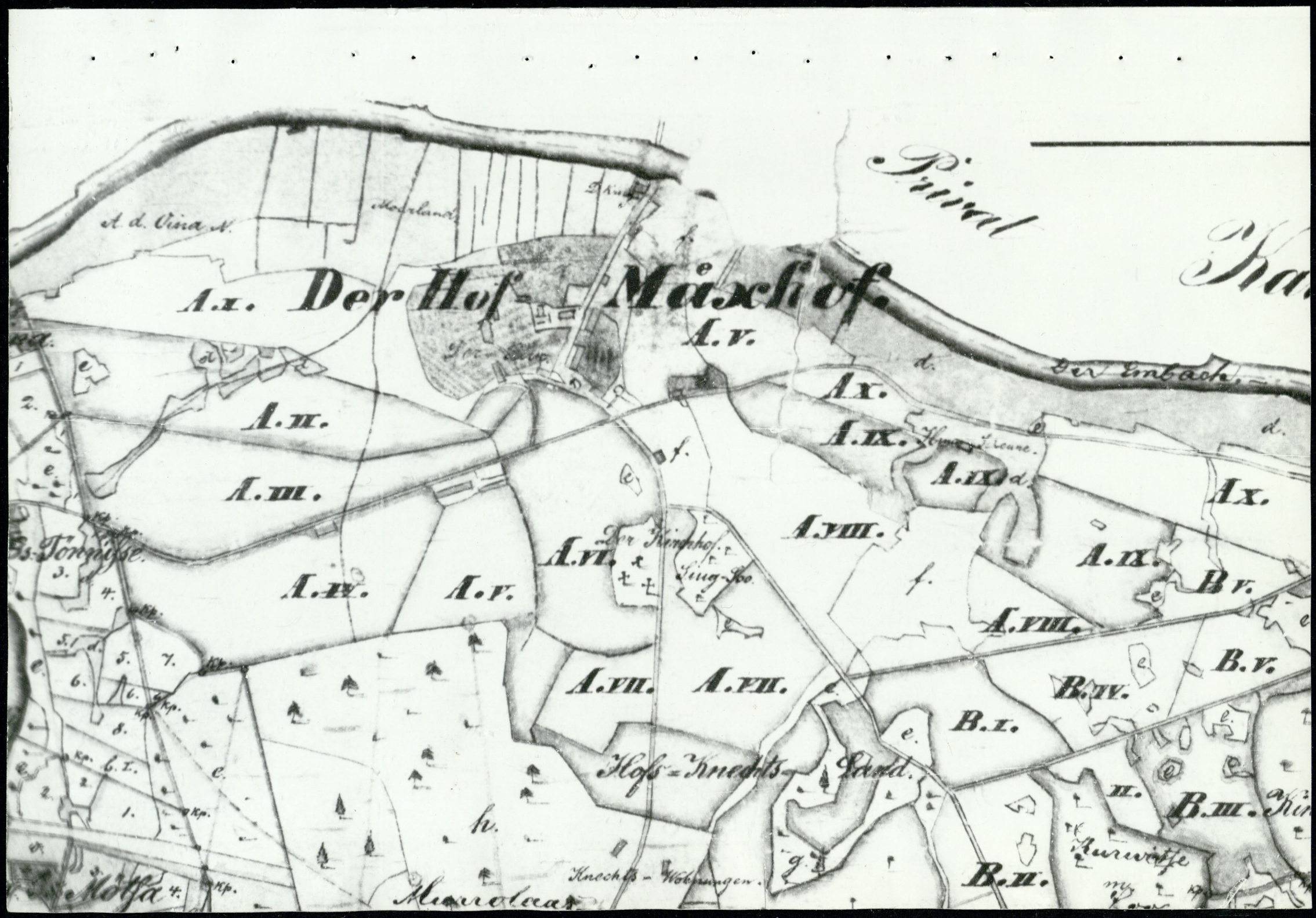
2

Центральный Государственный
Исторический архив ЭССР

Фонд № 144

Фонд № 144 № 1 кр. 111-1

стр. _____

A.I. Der Hof Mäxhof.

Pümel

Der Embach

A.II.

A.III.

A.IV.

A.V.

A.VI.

A.VII.

A.VIII.

A.IX.

A.X.

A.XI.

A.XII.

A.XIII.

B.V.

B.I.

B.II.

B.III.

Hofs-Knechts-Sand

Knechts-Wohnungen

Burwitz

A. d. Uind. N.

Hofland

Hof

Es-Tornisse

Molla

Muroloca

Der Knechts-Sand

II.

my

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.

a.
b.
c.
d.
e.
f.
g.
h.
i.
k.
l.
m.
n.
o.
p.
q.
r.
s.
t.
u.
v.
w.
x.
y.
z.

Центральный Государственный
Исторический Архив ЭССР

Фонд № 1411 кн. № 1 с. № 11-2

Стр. _____

ivalg...

Der Embach

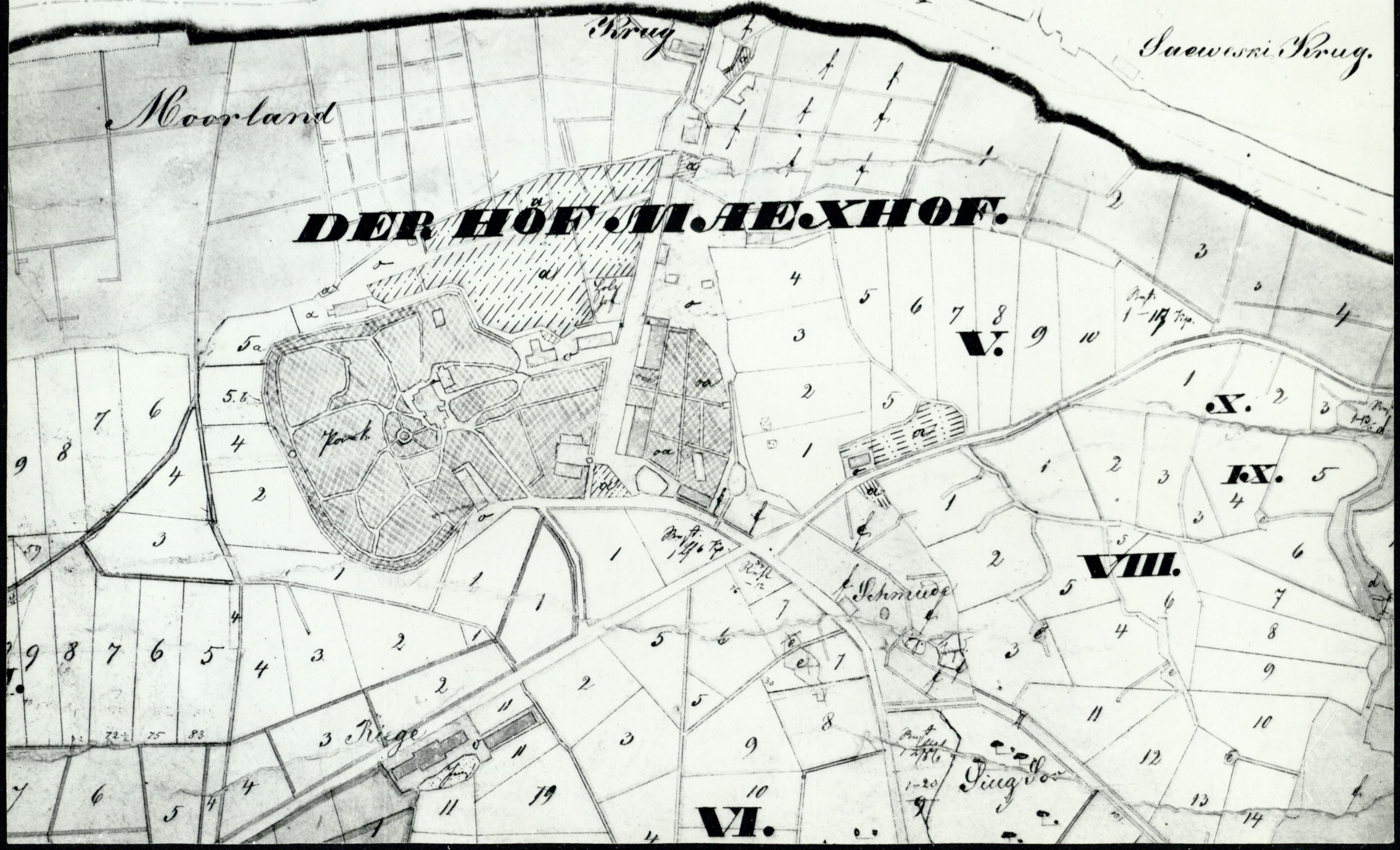
weid

Prug

Sawski Prug

Moorland

DER HOF M. A. E. X. HOF.

4

Центральный Государственный
Исторический архив ЭССР
Литва 4

Фонд № 1411 к. № 1 сд. № III-3

стр. _____

6

35

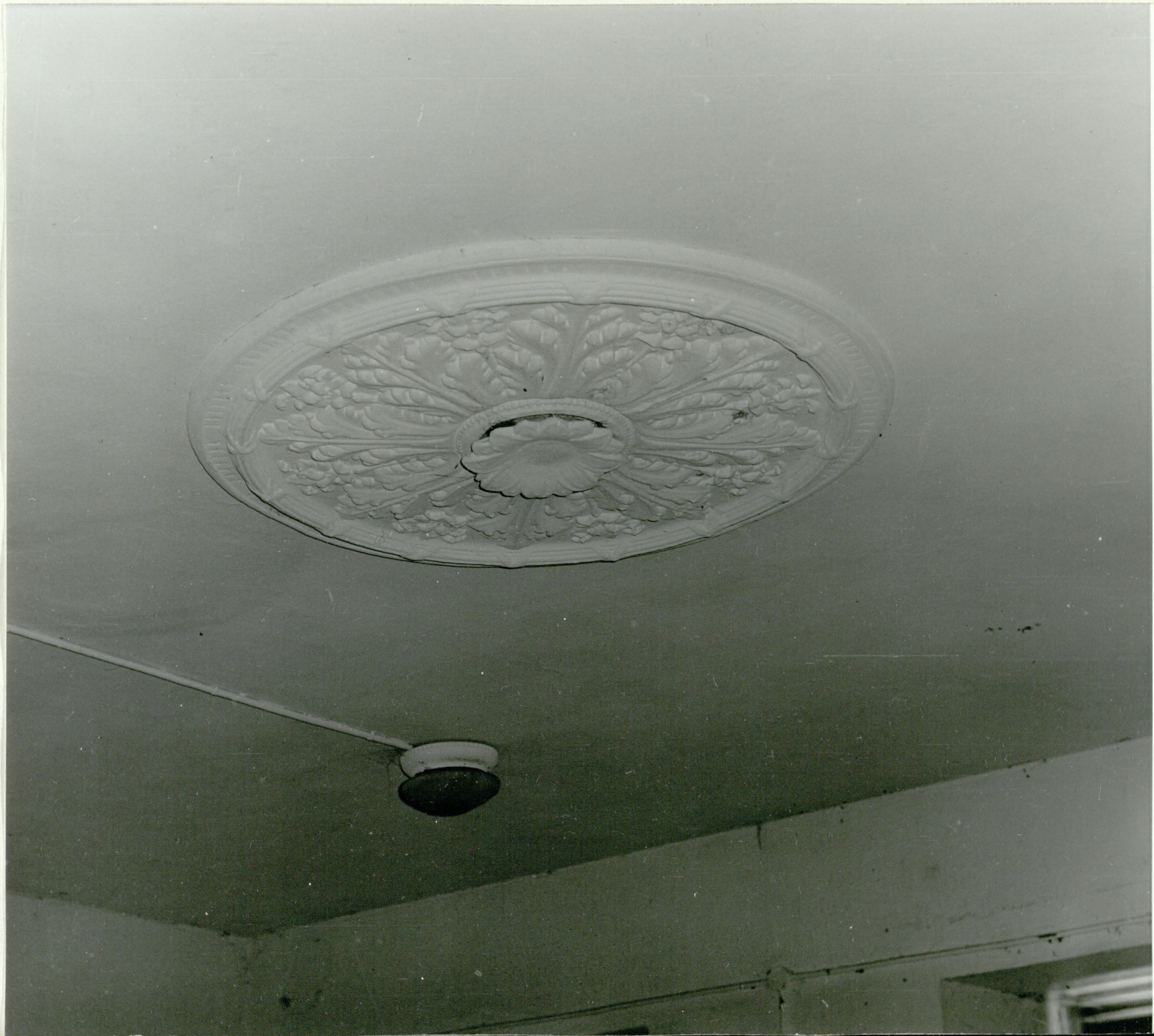
15

144

16

15

17

17

17

19

MP

